

Особливості трансформації і використання земельних ресурсів у регіоні

Лендєл М.А.
Романович Р.А.

У статті розглянуто особливості трансформації земельних ресурсів в процесі здійснення земельної реформи в регіоні. Обґрунтовано порівняльну грошову оцінку сільськогосподарських угідь, проаналізовано проблеми землекористування в областях Українських Карпат. Особлива увага приділена раціональному використанню земель у фермерських господарствах.

Кількість бібліографічних посилань – 32, мова – українська.

Ключові слова: трансформація земельних ресурсів, грошова оцінка землі, землекористування у фермерських господарствах.

ВСТУП

Україна володіє одними з найкращих у світі за природною родючістю земельними ресурсами. Однак, за роки аграрних перетворень трансформаційні процеси негативно вплинули на використання земель сільськогосподарського призначення: прискореними темпами знижуються якість та родючість ґрунтів, катастрофічно погіршується екологічний стан земельних ресурсів. Не сприяє раціональному використанню земельних ділянок незавершеність земельної реформи, не облаштовано землеустрою новостворених агроформувань ринкового типу, потребують прискорення розробка підходів до створення державного реєстру земель у складі державного земельного кадастру та формування механізму ринку землі.

Наукові дослідження та практика господарювання показують, що успіх всієї аграрної реформи залежить від реальної, а не декларованої політики держави, а її серцевиною є глибокі перетворення у земельних відносинах. Адже земля – це безцінне національне багатство, яке внаслідок аграрної реформи має бути поставлене на службу всьому суспільству. В статті 14 Конституції України записано: “Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами юридичними особами та державою виключно відповідно до закону” [1, С.61].

Відомо, що в Україні велика частка сільського населення (32,1% на 1.01.2006 р.), а землі сільськогосподарського призначення в загальній території становлять 71,2 %, в тому числі сільськогосподарських угідь – 59,1% і ріллі – 53,8%. Для порівняння в середньому по країнах світу

сільськогосподарські угіддя займають 35%, а рілля – 11% площі суші. Тобто відповідно в двічі та майже у 5 разів менше. Враховуючи, що Україна має надто високі рівні розораності сільськогосподарських угідь постає необхідність, як вважають вчені Інституту землеробства УААН, скоротити площі ріллі в країні до 24,2 млн. га, тобто майже на 10,0 млн. га, а рівень розораності сільськогосподарських угідь знизити з 81% до 57,5%[18].

У процесі використання земельних ресурсів формується близько 95% обсягу продовольчого фонду. Частка земельних ресурсів у складі продуктивних сил держави становить понад 40%, в ресурсній забезпеченості соціально-економічного розвитку України земля складає 40-44%, виробничі фонди та оборотні засоби – 20-21%, трудові ресурси – 38-39%[30, С.46].

Отже, цінність земельних ресурсів і землі як основного засобу сільськогосподарського виробництва незаперечна. Соціальний розвиток суспільства в цілому та економіки зокрема, тісно пов’язані з раціональним використанням, збереженням і охороною земельних ресурсів, забезпеченням наукових підходів до проблем землекористування.

Що ж стосується земельної реформи, вона є складовою аграрної політики на сучасному етапі економічних перетворень, передбачає докорінну перебудову земельних відносин, роздержавлення земель, зміну землевласників і форм господарювання, зміну структури земельних і сільськогосподарських угідь, раціональне їх використання, поліпшення родючості ґрунтів та їх захист, ведення земельного кадастру, інші заходи в процесі соціально-економічної розбудови села.

Питанням здійснення земельної реформи, зокрема проблем трансформації земельних угідь присвячені праці вітчизняних вчених – економістів В.П. Галушко [2], П.І Гайдуцького [14], Г.Д. Гуцуляка [3], А.С. Даниленка [2], Д.С. Добряка [5], Л.Я. Новаковського [13], П.Т. Саблука [17], А.М. Третяка [30], М.М. Федорова [31],

Лендєл Михайло Андрійович, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент УААН, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин УжНУ
Романович Рудольф Антонович, аспірант кафедри економіки, менеджменту та маркетингу УжНУ

О.А. Чернявського [10] та ін. Тут достатньо широко висвітлені процеси і проблеми земельних перетворень, однак деякі аспекти цих проблем, особливо в регіональному вимірі, залишаються наразі відкритими для розробок праць названих авторів.

Методологією дослідження є аналіз праць вітчизняних вчених-економістів з проблем земельної реформи і раціонального землекористування, статистичних даних, нормативних документів, що регулюють земельні відносини, їх становлення в ринкових умовах.

1 АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ РЕГІОНУ

З метою успішного завершення земельної, і в цілому аграрної реформи, в Україні створено відповідну правову базу. Усіх реформ гарантується, зокрема, Конституцією України (липень, 1996 р.), Законами України "Про власність" (травень, 1991), "Про селянське (фермерське) господарство" (грудень, 1991), "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (лютий, 1992), "Про форми власності на землю" (січень, 1992), "Про плату за землю" (липень, 1992), "Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)" (січень, 2001р.), Указами Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" (листопад, 1994), "Про заходи щодо реформування аграрних відносин" (січень, 1995), "Про порядок паювання земель переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" (серпень, 1995), "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (грудень, 1999), "Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи" (квітень, 2000).

Про трансформацію земельної площі і сільськогосподарських угідь за роки земельної реформи в Україні свідчить динаміка. За даними Держкомзему загальна земельна площа в Україні складає 60,3 млн.га, із якої на кінець 2005 року земельна площа сільськогосподарських підприємств і громадян становила 39,3 млн. га (65,2 % земельної площі країни). Сільськогосподарські угіддя (41,8 млн. га) майже на 80,0 % розорані, високопродуктивна земля (рілля) складає 32,5 млн. га.

Перелік показників, за якими статистичні органи вели облік земельних ресурсів в 1990 році, їх співставлення з показниками останніх років, яскраво підтверджує поступовість і якісну характеристику змін у розподілі земельної площі і сільськогосподарських угідь по землекористувачах. Так, сільськогосподарські угіддя колективних і державних сільськогосподарських підприємств і організацій, внаслідок реформування зменшилися у 2005 р. проти 1990 року на 25,0 млн. га. За цей же період, у процесі земельної реформи, земельні наділи

24,2 млн. громадян-землекористувачів склали 15,4 млн. га, або 36,9% всіх сільськогосподарських угідь країни. Зокрема за 15 років площа сільськогосподарських угідь населення, що використовуються для товарного виробництва сягнула 8351,4 тис.га, або 56,3 % всіх угідь наявних у громадян. Ними у 2005 році вироблено 59,3 % валової продукції сільськогосподарства країни. До того ж того, понад 6 млн. жителів села одержали право власності на земельні частки (паї). Ця акція схвально сприйнята селянами як елемент суттєвого соціального захисту, особливо пенсіонерів. Тому, незаперечним є соціальний ефект від проведення земельної реформи.

У результаті земельної реформи відбувся значний перерозподіл угідь між власниками та землекористувачами і в областях Карпатського регіону. Наприклад, внаслідок трансформації земельних угідь в Закарпатській області починаючи з 1990 року станом на початок 2006 року від суспільних землекористувачів вилучено 304,1 тис. га сільськогосподарських угідь, за рахунок чого площі у користуванні приватних господарств збільшилися у 6,2 рази. У володінні та користуванні громадян, включаючи селянські (фермерські) господарства знаходиться 348,1 тис. га сільгоспугідь, в тому числі, 155,5 тис.га ріллі (2006 р.), або 77,5 % всієї землі в обробітку. На цих землях газдують 1477 фермерських господарств, 295,8 тис. господарств населення та 63,8 тис. власників землі в колективних та індивідуальних садах і городах [25, С.175, 177].

В Івано-Франківській області загальна земельна площа всіх сільськогосподарських підприємств, включно з фермерськими господарствами скоротилася із 353,5 тис.га в 1990 р. до 80,5 тис.га в 2005 р. (на 77,2 %), при одночасному збільшенні площі у володінні та користуванні громадян із 163,4 тис.га до 410,3 тис.га, або у 2,5 рази [9, С.120].

Аграрні підприємства Львівської області першими в Україні активно розпочали процеси реформування, роздержавлення майна, а разом з тим, трансформацію земельних угідь суспільного сектора. Вже на початок 1996 року в господарствах населення Львівської області було зосереджено 412,1 тис. га сільгоспугідь, в тому числі 219,1 тис. га ріллі, або 32,3 та 25,6 % всіх земель відповідної категорії [18, С.105]. Для порівняння: у 1996 році в цілому по Україні у володінні і використанні громадян нараховувалось 15,8 % сільськогосподарських угідь країни, в тому числі 14,1 % ріллі [24, С.183].

У результаті земельної реформи у Львівській області за період 1990-2005 рр. в сільськогосподарських підприємствах земельні угіддя зменшилися до 472,1 тис. га, або у 2,4 рази, а в господарствах населення вони збільшилися до 797,6 тис. га, або у 5,5 рази.

Значні зміни в землекористуванні пройшли і в аграрному секторі Чернівецької області. На кінець 2005 року сільськогосподарські підприємства області мали в користуванні 128,6 тис. га угідь, або на 51,1 % менше ніж в 1995 році, а громадяни – 325,3 тис. га, або – у 2,6 рази більше [29, С.114].

Внаслідок трансформації земельних угідь значну кількість земельних ділянок отримали домогосподарства населення. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України (2005 р.) земельні ділянки мають у своєму користуванні 58,3% домогосподарств України, в містах - 39,6%, а на селі - майже всі (98,8%). Із загальної кількості домогосподарств України 34,1% утримують худобу, птицю і бджіл, на селі цей показник становить 84,4%, у малих містах - 25,4%, у великих - 2,4%.

На селі більше половини домогосподарств (52,5 %) мають у користуванні земельні ділянки площею до 1 га, більше чверті домогосподарств - від 1 до 5 га, кожне сьоме - 5-10 га. Більше 10 гектарів землі мають 7,4% сільських домогосподарств, які мають земельні ділянки. Для вирощування сільськогосподарської продукції лише для власних потреб домогосподарства використовують 15,7% усіх земель, які знаходяться у їх користуванні (у містах - 43,7%, на селі - 13,8%). Середній розмір таких ділянок становить 30,3 сотки (у міських домогосподарств - 11,1, у сільських - 47,4 сотки).

Майже три чверті земель (74,7%) здається домогосподарствами, які мають земельні ділянки, в оренду (76,4% - сільськими, 57,9% - домогосподарствами малих міст). Середня площа таких ділянок становить 6,1 гектара (у сільських домогосподарств - 6,1 га, у домогосподарств, які мешкають у малих містах - 5,9 га). Для вирощування продукції для власних потреб і на продаж домогосподарства використовують 8,9% усіх земель (4,3% - міські, 9,1% - сільські). Середня площа таких ділянок становить 95 соток (103 - у сільських домогосподарств, 29,2 - у домогосподарств, які мешкають у малих містах, 6,4 - у великих) [21, с.62].

З метою оцінки віддачі кожного гектара землі важливою є грошова оцінка сільськогосподарських угідь. У нашій державі вона здійснена станом на 1 липня 1995 р. Починаючи з 1 січня 2000 р. згідно з Законом України „Про внесення змін до Закону України „Про плату за землю”, прийнятим Верховною Радою України 22 грудня 1999 р., показники грошової оцінки земель щороку індексуються на коефіцієнт індексації, порядок якої затверджує Кабінет Міністрів України. Порівняльна грошова оцінка 1 га землі в областях Карпатського регіону викладена в таблиці 1.

Таблиця 1 Порівняльна грошова оцінка сільськогосподарських угідь України, в т.ч. в областях Карпатського регіону*

Область	Оцінка 1 га, грн.			
	Сільськогосподарських угідь – усього		у тому числі ріллі	
	станом на 1.07.95 р.	з урахуванням індексації станом на 1.01.2004 р.	станом на 1.07.95 р.	з урахуванням індексації станом на 1.01.2004 р.
Україна	3543	8733	3734	9204
Закарпатська	2838	6996	3115	7678
Івано-Франківська	3119	7688	3392	8361
Львівська	2783	6860	3161	7792
Чернівецька	4012	9890	4038	9954

* Джерело: [1, С.35].

Вищенаведені показники свідчать, що у трьох областях регіону - Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській (де значна частина території – гірська місцевість, продуктивність земель менша), грошова оцінка 1 га сільгоспугідь на 12,0 – 21,5 % нижча ніж в цілому по Україні. Виняток становить Чернівецька область, де грошова оцінка 1 га землі перевищує загальноукраїнський показник на 13,2 %.

Ще більш конкретними є показники порівняльної грошової оцінки 1 га земельних угідь в малоземельній Закарпатській області, де 9 з 13 районів є гірськими та перед гірськими, а $\frac{2}{3}$ наявної землі є гірська місцевість (табл. 2.).

До речі, грошова оцінка 1 га ріллі в низинному Виноградівському районі Закарпаття у 2004 році у 6,2 рази (10052 грн. проти 1627 грн.) перевищує аналогічний показник 6-ти гірських районів області (Великобержнянського, Воловецького, Міжгірського, Перечинського, Рахівського, Свалявського). Отже, якість земель у низинній підзоні значно вища, що створює кумулятивний ефект

зростання виробництва сільськогосподарської продукції.

У контексті структурної реорганізації, що проходить в агропромисловому комплексі країни, в тому числі і регіону, постає питання більш раціонального використання сільськогосподарських угідь. Питання ефективного використання земель актуально ще і тому, що внаслідок аграрної реформи змінюються форми господарювання та форми власності, чітко простежується процес трансформації форм власності на землю і форм господарювання: від державної до приватної, встановивши рівноправність усіх форм. Але відомо і те, що переваги і перспективи тієї чи іншої форми господарювання і власності, в тому числі і на землю, визначаються тим наскільки вони забезпечують реалізацію особистого інтересу селянина. Аналіз приватного господарювання свідчить про те, що значного розвитку набуло розширення землекористування та стабілізація показників розвитку селянських (фермерських) господарств (табл. 3 та 4).

Таблиця 2 Порівняльна грошова оцінка 1 га землі в Україні, в т.ч. в районах Закарпатської області, грн.*

№ п.п.	Район	Сільськогосподарських угідь – всього		у т.ч. ріллі	
		станом на 1.07.95 р.	станом на 1.01.2004 р.**	станом на 1.07.95 р.	станом на 1.01.2004 р.**
	Разом по Україні	3543	8733	3734	9204
	Разом по області, в тому числі райони:	2838	6996	3115	7678
1.	Берегівський	3506	8642	3539	8724
2.	Великобerezнянський	1247	3074	660	1627
3.	Виноградівський	3870	9540	4078	10052
4.	Воловецький	1194	2943	660	1627
5.	Іршавський	2647	6525	2483	6121
6.	Міжгірський	1006	2480	660	1627
7.	Мукачівський	3525	8689	3429	8452
8.	Перечинський	1080	2662	660	1627
9.	Рахівський	1097	2704	660	1627
10.	Свалявський	1117	2753	660	1627
11.	Тячівський	2853	7033	1904	4693
12.	Ужгородський	3176	7829	3517	8669
13.	Хустський	3156	7780	3004	7405

*Джерело: [6, с.82.]

** Индексація грошової оцінки 1 га землі у 2004 р. не змінювалася.

На фоні зростання кількості фермерських господарств в цілому в Україні, в двох областях регіону (Закарпатській та Івано-Франківській) кількість фермерських господарств за останні п'ять років зменшилася відповідно на 7 та 101 господарство. Порівняно з фермерськими господарствами по Україні, де в середньому на одне господарство припадає понад 86 га сільгоспугідь, в

малоземельних Чернівецькій та Закарпатській областях кожний фермер має у володінні лише відповідно 16,6 та 7,6 га сільгоспугідь. Незначною в областях Українських Карпат є і частка сільгоспугідь, наданих фермерським господарствам, у загальній площі сільгоспугідь, вона у 2-4 рази менша ніж по країні.

Таблиця 3 Землекористування селянських (фермерських) господарств України, в т.ч. областей Карпатського регіону* (на кінець року)

	Україна			Закарпатська область			Івано-Франківська область			Львівська область			Чернівецька область		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005
Кількість фермерських господарств	34778	38428	42445	1054	1454	1447	697	632	531	1189	1164	1194	629	626	681
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	786,4	2157,6	3661,2	4,8	11,2	11,0	5,6	22,1	19,7	12,7	52,1	51,6	3,4	7,7	11,3
в т.ч. ріллі	718,5	1994,0	3492,6	4,4	10,2	9,4	4,7	19,7	17,7	11,9	43,0	43,8	2,7	7,0	10,1
Припадає сільгоспугідь на одне господарство, га	22,6	56,1	86,2	4,5	7,7	7,6	8,0	34,9	37,1	10,7	44,7	43,2	5,4	12,3	16,6
в т.ч. ріллі	20,6	51,9	82,3	4,2	7,0	6,5	6,7	31,2	33,3	10,0	36,9	36,7	4,3	11,2	14,8
Частка сільгоспугідь наданих фермер. господарств у загальній площі сільгоспугідь, %	1,9	5,2	9,9	0,7	2,4	2,6	0,9	3,5	3,9	1,0	4,1	4,9	0,7	1,6	2,5

*Джерело: [19, С.162,262-263], [20, С.216,317-320]

Разом з тим, статистика підтверджує як інтенсифікацію, так і контрастність господарювання в наявних фермерських господарствах областей Карпатського регіону та раціональне використання сільськогосподарських угідь та ріллі. Про це свідчать дані таблиці 4, в якій відображено показники

господарювання фермерських господарств Закарпатської області.

У фермерських господарствах досягнуто стабілізації урожайності вирощуваних сільськогосподарських культур. Проте, контрастними є показники наявності худоби та виробництво продукції тваринництва.

Таблиця 4 Динаміка основних показників розвитку селянських (фермерських) господарств Закарпатської області (1992-2005 рр.)*

Показники	Роки							
	1992	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Кількість селянських (фермерських) господарств: всього:	389	1054	1459	1420	1377	1417	1389	1447
Площа виділеної землі: с/г угідь, га	1842	4801	11242	11050	9893	9323	10162	10997
в тому числі ріллі, га	1615	4370	10195	9941	8964	8448	9904	9398
Збір основних сільгоспкультур, тонн:								
зернові і зернобобові, всього	1829	7082	13813	19824	21144	21184	27840	23680
в т. ч. кукурудза на зерно	718	2529	6657	7020	6452	-	-	-
картопля	393	484	6404	12369	14162	9686	8374	8258
овочі	364	304	1464	2145	2509	5640	5000	4378
Урожайність, ц/га:								
зернові і зернобобові, всього	25,4	24,3	26,2	32,2	35,8	33,3	45,3	33,6
в т. ч. кукурудза на зерно	26,9	25,0	34,8	36,5	40,7	44,5	49,4	42,1
картопля	112,4	52,0	169,0	204,1	176,0	135,6	170,5	161,5
овочі	84,7	68,8	102,8	125,3	145,0	149,2	156,5	158,4
Наявність поголів'я худоби:								
великої рогатої, голів	704	1692	1849	1782	854	859	1100	1083
в тому числі корів	277	1216	1149	1027	486	471	500	545
свиней	505	3734	1835	2008	1494	1135	1000	2303
овець та кіз	980	4405	1686	2020	2161	2894	4300	7066
Виробництво продукції тваринництва:								
м'ясо (в живій вазі), тонн	-	880	356	183	344	231	264	223
молоко всіх видів, тонн	-	2369	2885	2005	2450	1056	1465	1293
яйця, тис. шт.	-	961	1025	677	581	458	427	1212
вовна, ц	-	106	34	77	53	45	82	76

* Джерела: Статистичні щорічники Закарпатської області за відповідні роки

Показники діяльності сімейних фермерських господарств Закарпатської області свідчать про більш високий рівень інтенсифікації їх господарювання. У господарствах закарпатських фермерів, у попередні роки, в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь щільність поголів'я худоби у 5-7 разів, а виробництво продукції тваринництва у 6-8 разів вищі відповідних показників фермерських господарств у країні.

Однією з специфічних особливостей аграрного господарювання в зоні Карпат є необхідність виробництва продукції сільського господарства в горах. Фактично 2/3 території Закарпатської області займають гори і передгір'я. У свій час, [120] науковці-дослідники на основі економіко-географічних відмінностей поділяли територію області на низинну, передгірську і гірську підзони. Цей підхід до поділу території області зберігся і нині. Безумовно, специфіка сільськогосподарського виробництва створює для аграрних підприємств і особистих,

селянських (фермерських господарств) різних підзон неоднакові умови господарювання. Згадана специфіка по-перше, формується під впливом малоземелля, сутнісний показник якого стосується саме гірських районів області. Якщо на одного жителя Закарпатської області припадає (на 1.01.2005 р.) 0,16 гектарів ріллі, то на жителя гірської місцевості – 0,10 га ріллі, а в таких районах як Рахівський та Свалявський, відповідно по 0,02 га та 0,05 га орониці.

Стримуючим фактором нарощування виробництва сільськогосподарської продукції в гірських районах виступає малоземелля, недосконале реформування сільськогосподарських підприємств, незавершеність земельної реформи. Зокрема, на прикладі Закарпатської області відстежуються певні особливості напрямів використання продуктивних сільськогосподарських земель. По-перше, коефіцієнт сільськогосподарського освоєння земельної території становить 36,0% (по Україні 69,2%). Це внаслідок того, що 2/3 території області гірська місцевість.

По-друге, землекористування в області ведеться в умовах вертикальної зональності, область поділена на низинну, передгірну та гірську підзони, що вказує на певну обмеженість у використанні сільськогосподарських земель, особливо в останніх двох підзонах.

Аналіз землекористування в малоземельних областях Українських Карпат також, підтверджує загальноукраїнську проблему високої розораності сільськогосподарських угідь. Процентне відношення ріллі до сільськогосподарських угідь Закарпатської області складає 47,6%. Що ж стосується чотирьох низинних районів області, де сконцентровано $\frac{2}{3}$ ріллі, розораність сягає 67,2%, а в Березівському районі – 73% сільськогосподарських угідь. Аналогічні показники по розораності земель (2005 р.) у інших областях Карпатського регіону (від 69,2 % у Львівській, до 72,4 % в Івано-Франківській та 73,0% Чернівецькій областях).

Проведені наукові дослідження, щодо засад землекористування в Україні і в областях Українських Карпат, виокремлюють основні негативні сторони цього процесу: ґрунтовий покрив продовжує деградувати у зв'язку з невизначеністю у співвідношенні між сільськогосподарськими угіддями, незбалансованістю біохімічних речовин і енергії в агроландшафтах, відсутністю моніторингу та недосконалістю протиерозійних заходів.

В останні роки значно скоротилися обсяги внесення у ґрунт як органічних так і мінеральних добрив. За даними статистики, (табл.5), під посіви сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах України в 1990 р. вносилося органічних добрив по 8,6 т/га посівної площі, або 47,7 тонни на гектар удобреної площі, а в 2005 році – 0,8 та 30,2 тонн на гектар. Частка удобреної площі відповідно склала 18,0 та 2,7%. Значно скоротилося внесення мінеральних добрив. В 2005 році відсоток удобреної мінеральними добривами площі склав 44,9% проти 83,0% у 1990 році. Кожний гектар посівної площі в аналізованому році отримав 32 кг поживних речовин, за рахунок внесених мінеральних добрив, або майже 4,4 рази менше 1990 року.

У сільськогосподарських підприємствах Чернівецької області в 2005 році найнижчі показники щодо частки удобреної площі мінеральними та органічними добривами під урожай сільгоспкультур, у порівнянні з іншими областями Карпатського регіону. Як наслідок, у 2005 році в господарствах Чернівецької області урожайність озимих зернових є нестабільною, а недобір урожаю картоплі становив 25-30 центнерів з кожного гектара.

Про віддачу удобреного гектара свідчать і статистичні дані за 2004 рік в Івано-Франківській області. Сільськогосподарськими підприємствами в аналізованому році внесено всього у поживних речовинах 34,7 тис. ц. мінеральних добрив, або по 42 кг на один гектар посівної площі. Удобрена площа склала 47,2 тис. га, або 56,8 % всіх посівів, що явно недостатньо для отримання стабільних врожаїв.

Практика свідчить про пряму залежність урожайності від внесених добрив. Так, в аналізованій області в 2004 році на 18,1 тис. тонн більше проти попереднього року внесено органічних добрив, внаслідок чого урожайність кожного гектара зернових зросла на 5,3 центнера, картоплі – на 16,1, овочів – на 96,1 ц [8, С.127].

Ретроспективний аналіз щодо внесення мінеральних і органічних добрив на землях сільськогосподарських підприємств Івано-Франківщини свідчить про більш посилену увагу до удобрення посівних площ у роки функціонування колгоспів та радгоспів. Господарства області в останній рік колективного господарювання (1990 р.) вносили в розрахунок на 1 гектар по 15,3 тонн органічних та 240 кг (у поживних речовинах) мінеральних добрив, або відповідно у 9,0 та 6,0 рази більше, ніж у 2005 році [9, С.119]. У 2005 році частка удобреної органічними добривами площі у сільгоспідприємствах Львівської області склала лише 4,2%, мінеральними – 56,7% до посівної площі.

Науковцями обґрунтовано потребу аграрного сектора країни в мінеральних добривах. Необхідно поновити ринок з постачання мінеральних добрив сільському господарству на рівні 1988 р. в обсязі понад 5 млн. т. діючої речовини, що забезпечить внесення на 1 га ріллі до 148 кг. Рациональною нормою застосування добрив у наших умовах є 180 кг у співвідношенні N60P60K60, яка кореспондує з урожайністю 3,9 т/га зернового еквіваленту з 1 га. Європейський рівень врожайності становить 6,5-7,0 т/га [15, С.113].

Є потреба нарощування виробництва і рационального використання засобів захисту сільськогосподарських культур. Дослідження показують, що втрати сільського господарства від шкідників і хвороб сягають 26-35 % щорічно. Потреба в пестицидах визначена для України на рівні 150 тис/рік, зокрема гербіцидів для боротьби з бур'янами – 50, фунгіцидів для боротьби із хворобами – до 30 та інсектицидів для боротьби з шкідниками і гризунами – до 20% від підсумку. Хімічна промисловість України виробляє ці засоби на двох заводах в обмеженій номенклатурі та кількості. Тому йдеться про залежність сільського господарства від імпорту пестицидів [22, С.114].

Відомо, що у практиці сільськогосподарського виробництва основну частину продукції рослинництва забезпечують меліоровані землі. Проте ступінь використання меліорованих земель з року в рік погіршується, що призводить до небажаних екологічних наслідків. Технічний рівень старіючих меліоративних споруд не забезпечує нормальну їх експлуатацію, порушена функція осушувальної меліорації, дедалі ширше проявляється її негативний вплив на навколишнє природне середовище. Станом на 1.01.2003р. в областях Карпатського регіону в експлуатації у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності та форм господарювання знаходиться 650,0 тис. га осушених земель.

Таблиця 5 Внесення добрив під посіви сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах України, в т.ч. областей Карпатського регіону*

	Україна			Закарпатська область			Івано-Франківська			Львівська			Чернівецька		
	1990	2000	2005	1990	2000	2005	1990	2000	2005	1990	2000	2005	1990	2000	2005
Мінеральні добрива Всього внесено в поживних речовинах, тис. ц	42416,3	2787,1	5579,2	453,2	14,1	19,7	794,0	51,0	30,7	1414,3	83,9	130,8	688,7	39,3	34,0
Удобрена площа під урожай, тис. га	25090,1	4632,1	7755,6	127,1	21,9	18,4	322,7	70,2	40,0	706,0	126,0	114,9	285,5	63,5	52,0
- частка удобреної площі, %	83	22	44,9	80	35,5	67,0	97,5	41,7	51,8	90,2	33,9	56,7	96,3	32,5	45,8
Внесено у поживних речовинах на 1 га/кг															
- посівної площі	141	13	32	286	23	72	240	30	40	208	23	65	232	20	30
- удобреної площі	169	60	74	357	64	107	246	73	84	194	67	114	241	62	64
Органічні добрива Всього внесено, тис. т	257130,8	28410,1	13245,8	1952,1	110,5	18,0	5064,1	480,1	128,5	н/д	842,9	204,6	3457,9	468,1	128,8
Удобрена площа, тис. га	5384,2	714,5	465,1	43,8	4,0	1,2	78,2	8,9	2,6	н/д	19,7	8,5	61,2	9,2	2,9
- частка удобреної площі, %	18	3	2,7	28	6,5	6,7	23,6	5,3	3,4	н/д	5,3	4,2	20,6	4,7	2,6
Внесено на 1 га/т															
- посівної площі	8,6	1,3	0,8	12,3	1,8	0,8	15,3	2,8	1,7	н/д	2,3	1,0	11,6	2,4	1,1
- удобреної площі	47,7	39,7	30,2	44,6	27,6	18,7	64,7	13,9	7,8	н/д	42,8	24,1	56,6	50,9	7,8

* Джерело: Статистичні щорічники України та областей за відповідні роки.

За даними статистики у період з 1992 по 2003 рік в цілому по Україні площа функціонуючих осушених земель скоротилася на 976,3 тис. га, в тому числі в областях Карпатського регіону на 359,1 тис. га, або на 36,8%. Починаючи з 1996 року темпи виведення з експлуатації осушених площ у згаданих областях щороку зростають.

Близько 50,0% меліоративних робіт на осушених та 37,1% на зрошуваних землях здійснено до 1970 року. Тобто ці землі перебувають в експлуатації понад 30-35 років. До того ж за останнє десятиріччя, внаслідок відсутності коштів на реконструкцію, не забезпечено нормального функціонування меліоративних земель, прогресує розвиток іригаційної ерозії, накопичення солей і хімічних речовин (рештки хімізації, йде процес руйнування водоєм і меліоративних каналів). Обладнання станцій перекачування води, які діють в меліоративних системах і відіграють вагомий роль в час весняних паводків, морально і технічно застаріле, потребує заміни. Що ж стосується зрошуваних земель, то лише в одній Закарпатській області їх

нараховується 5,2 тис. га. Проте, обладнання для зрошування перебуває у жалюгідному стані.

2 ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В РЕГІОНІ

Дослідження і аналіз існуючих передумов та об'єктивних чинників, які впливають на ефективність використання земельних ресурсів у Карпатському регіоні, засвідчили необхідність проведення значних змін у системі землекористування. Зокрема в Закарпатській області (згідно розробленої «Програми охорони і підвищення родючості ґрунтів на 2005-2015 роки»[60]) до 2010 року доцільно 4,8 тис. орних земель з ухилом території понад 15° перевести в сіножаті, питому вагу багаторічних насаджень у структурі сільськогосподарських угідь, враховуючи виключно сприятливі ґрунтово-кліматичні умови Закарпаття для їх вирощування, збільшити в рівнинній частині до 7,5%, а у передгірській – до 10%, а частку земель природоохоронного значення довести до 20%. При цьому за умов переходу до ринкових

засад і господарювання вирішального значення набуває застосування економічних механізмів регулювання земельних відносин.

У системі заходів з охорони навколишнього середовища захист ґрунтів від ерозії набуває особливого значення. В сучасних умовах ведення сільськогосподарського виробництва інтенсивність змиву ґрунтів в процесі водної ерозії майже в 10 раз перевищує темпи ґрунтоутворення. Щорічно з земельних масивів України змивається 1,5-1,6 млрд. тонн ґрунту, внаслідок чого втрати поживних речовин складають 38 млн. тонн в стандартних туках. Щоб наочно уявити дійсні розміри змиву

ґрунтів, підраховано, що змитим ґрунтом можна було б покрити 300-320 тис. га малоцінних земель товщиною 40 см. Відчутні втрати наносить вітрова ерозія (15% угідь піддаються дії вітрової ерозії), що співмірно з втратами від водної ерозії. Значні площі сільськогосподарських угідь країни - 9,7 млн. га (24,9% всіх угідь) - представлені фунтами з підвищеною кислотністю, 4,2% є засоленими, а 5,5% - солонцюватими і солонцевими комплексами. Вони вимагають систематичного проведення хімічної меліорації [22, С.68].

Динаміка показників щодо хімічної меліорації земель в Україні наведена в таблиці 6.

Таблиця 6 Проведення вапнування та гіпсування ґрунтів України*

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Проведено вапнування ґрунтів, тис. га	1407,9	286,6	23,9	26,7	21,5	23,5	40,9	41,7
Внесено вапнякового борошна та інших вапнякових матеріалів, тис. га	6930,7	1597,4	169,7	191,1	143,8	132,0	222,8	243,1
Проведено гіпсування ґрунтів, тис. га	285,4	18,1	5,1	3,6	5,0	1,6	3,8	2,7
Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід, тис. га	1275,9	79,2	27,0	14,3	25,0	5,4	16,5	12,1

*Джерело: [16, С.110].

За даними таблиці, порівняно з 1990 р. вапнування ґрунтів скоротилося майже у 35 разів, а гіпсування – у 75 разів. Безперечно, зазначені темпи зниження названих заходів хімічної меліорації негативно впливають на родючість ґрунтів, знижують урожайність сільгоспкультур.

Серед інших чинників, які мають негативний вплив і не відповідають еколого-економічним вимогам використання сільськогосподарських земель, можна виділити наступні:

- непродумані іригаційні заходи в період командно-адміністративної системи, які викликають засолення ґрунтів через надлишковий полив. Існуюча тенденція до погіршення стану земельного фонду може істотно вплинути на продовольчу безпеку практично всіх країн. Так, за даними Всесвітньої продовольчої організації (ФАО), у Пакистані засолено близько 75% зрошуваних земель, в Іраку - понад 50%, Єгипті - 44%, США - понад 27%, Україні - 7,6% [32];

- вимивання з атмосфери кислот, які потрапляють у ґрунт та у водойми і поступово закислюють їх. Цей процес набуває глобального характеру, оскільки кислотні дощі, в тому числі від діяльності хімічних підприємств, бомбардування та вибухів хімічних підприємств, нафтоховищ і нафтових свердловин призводять до колосальних викидів в атмосферу газів і твердих токсичних речовин, які також завдають значної шкоди земельному фонду. Тільки в Україні 43,2% площі земель мають підвищену кислотність. Кислотні опади переносяться на тисячі кілометрів від джерел забруднення. Боротися з цим явищем можна лише об'єднаними зусиллями всіх зацікавлених країн;

- шкідливий антропогенний вплив, а також розгул стихій, природних та посиленних людиною, завдають ґрунтам величезної, інколи непоправної шкоди. Це,

насамперед, водна і вітрова ерозія, погіршення ґрунтової структури, механічне руйнування та ущільнення ґрунту, постійне збіднення на гумус та поживні речовини, забруднення ґрунту мінеральними добривами, отрутохімікатами, мастилами та паливом, перезволоження та засоленість земель [4, С.78].

У період до 2010 року в Україні передбачається здійснити ефективні заходи щодо охорони земель. Впроваджуватимуться ґрунтозахисні системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території у таких обсягах: землевпорядкування – 41,7 млн., агротехнічні протиерозійні заходи – 10,4 млн. гектарів на рік. Створюватимуться поlezахисні лісові смуги та захисні лісові насадження на землях сільськогосподарських підприємств, транспорту і Міністерства оборони. На землях сільськогосподарських і лісгосподарських підприємств, населених пунктів будуватимуться протиерозійні гідротехнічні споруди – 108,4 тис. кілометрів земельних валів різних конструкцій, 75 тис. гідротехнічних споруд, рекультивация 146,7 тис. гектарів порушених земель [12, С.58]. До речі, на початок 2005 р. площа порушених земель в Україні становила 159,9 тис. га, відпрацьованих – 50,9 тис. га. [27, С.538].

Відновлення порушених земель особливо актуальне для Закарпаття. В області нині є 759,6 га порушених земель, які відпрацьовані і потребують рекультивации. Щорічно кількість порушених земель збільшується в середньому на 3,0 - 3,5 га, а рекультивується 1,8 - 2,0. В Закарпатті також обліковано 37,1 тис. га еродованих земель, що складає 8% від загальної площі. Внаслідок руйнівних паводків в листопаді 1998 та березні 2001 років в області утворилися небезпечні екзогенні геологічні процеси, що проявилися 709 випадками зсувів на

площі 20,4 тис. га., 126 зсувонебезпечними ділянками з об'ємом конусів виносу 2,1 млн. м та 169 ділянками лінійної ерозії загальною довжиною понад 70 км [15, С.5]. Потребують рекультивації понад 100,0 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, розмито дамби, порушено гідротехнічні споруди, меліоративні канали. За даними державного управління екологічної безпеки в Закарпатській області повністю був змитий верхній шар ґрунтового покриву на значних площах сільськогосподарських угідь, пошкоджено 11,0 тис. га ріллі, 6,2 тис. га сіножатей і пасовищ, занесено намулом 204 км меліоративних каналів. Внаслідок погіршення екологічної ситуації в Закарпатській області наприкінці 1998 р. сталася катастрофічна повінь, яка супроводжувалася селями та зсувами на великих площах. Ця повінь стала найбільшою за останні 11 років. У зоні стихійного лиха опинилося майже 400 тис. осіб, з яких 21155 осіб було відселено, 38 врятовано від неминучої загибелі. Разом з тим під час повені 17 осіб загинуло і 1 особа пропала безвісти. Слід прикласти значних зусиль, щоб попередити такі катастрофічні наслідки в майбутньому.

Основними причинами катастрофічної повені 11 листопада 1998 р. за висновками міжвідомчої комісії були [23, С.31-32]:

- комплексна дія негативних природних чинників, із-за яких повінь набула катастрофічних масштабів через посилення дії антропогенних чинників, основними з яких є недотримання режиму господарювання у водоохоронних зонах та прибережних захисних смугах річок, інтенсивна лісоексплуатація в гірських районах та погіршення санітарного стану лісів (зменшення їх водотрансформаційної функції внаслідок формування лісових насаджень некорінних порід), а також концентрація на берегах річок значних запасів лісосировини;

- незадовільне виконання протиповеневих заходів, відсутність необхідної кількості акумулюючих і регулюючих водосховищ, необґрунтоване кар'єрне видобування гравійно-піщаних матеріалів з русел рісок, їх долин і забудова заплавл гірських річок аж до русел. За масштабами руйнувань Указом Президента України від 7 листопада 1998 року № 1223 територія області була оголошена зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Катастрофічний паводок в області стався і 4-5 березня 2001 р. як результат значних опадів. За рівнем підняття води паводок був на один метр вищий за листопадовий 1998 р., а за площею затоплення на 229 кв.км (410 проти 181). За п'ять днів березня випало від 2-х до 3-х місячних норм опадів. Практично кожні дванадцять годин надходило від 30 до 88 мм води, що значно перевищує критерії стихійного лиха. Така кількість опадів близька до періоду паводка листопада 1998 року. Однак у Рахові, Тячеві, Хусті, Берегові, Міжгір'ї вона перевищувала цей рівень удвічі і втричі. Основними і допоміжними чинниками повені 2001 року були, [23, С.32-33]:

- перед дощами висота снігового покриву становила 18-44 см (у горах). Різке підвищення

температури від мінусової до 9-14 градусів тепла в поєднанні із сильними дощами зумовило швидке танення снігу як у горах, так і на рівнині. Вода стікала, по суті, на мерзлий ґрунт, а відтак – поповнювала русла річок;

- фізико-географічні особливості Закарпаття, гальмівна дія Карпат і утворення хвиль на фронтальних розділах у атмосфері, що затримувало їх переміщення через гори. Усе це, разом узятє, сформувало інтенсивний місцевий і схиловий стік та призвело до катастрофічного тало-дошового паводка – другого за останні три роки. Так, рівень річки Тиси у верхів'ях на 75 см перевищував історичний. У пониззях він піднявся на 8 метрів і досяг у районі Чопа 13,44 м, тоді як у листопаді 1998 р. він становив – 13,28 м;

- за даними фахівців Гідрометслужби України, на території області сформувалося і пройшло близько 1 млрд. 800 млн. м³ тало-дошової води, що на 40% більше, ніж у листопаді 1998 р. У зоні стихійного лиха опинилося 12 районів і місто Хуст. Було підтоплено 255 населених пунктів (на 65 більше, ніж два з половиною роки тому), 33,5 тис. будинків, з яких 1669 – зруйновано. Тимчасово відселено майже 10,6 тис. осіб. Знеструмлено 107 населених пунктів, відключено 78 АТС. Руйнівного впливу паводка і селевих потоків зазнали дорожнє господарство, залізниця, енергетика, сільське господарство;

- збитки, завдані агропромислому комплексу, характеризуються такими даними: загинуло майже 6,0 тис. га озимих, 1,1 тис. га пасовищ і сіножатей, 1,0 тис. га багаторічних трав. Усього рослинництву завдано збитків на суму близько 7 млн. грн., а тваринництву – на 334,6 тис. грн. Пошкодження споруд, будівель, іншого майна оцінюється майже в 2,8 млн. грн.;

- внаслідок таких екстремальних умов у області активізувались усі види екзогенних процесів, а в гірській місцевості набрали прискорення ерозійні процеси. Утворилися нові та відновилися місця старих селевих потоків, обвалів і зсувів перенасичених вологою ґрунту.

У зв'язку з катастрофічним паводком 4-5 березня 2001 р. прийнято Закон України „Про затвердження Указу Президента України „Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації” від 15 березня 2001 р. № 2288-III, яким зоною надзвичайної екологічної ситуації оголошено райони: Берегівський, Виноградівський, Іршавський, Міжгірський, Рахівський, Тячівський, Ужгородський і Хустський, загальна земельна площа та сільськогосподарських угідь яких відображена у наведеній нижче таблиці 7.

З наведеної таблиці випливають наступні узагальнення:

- 1) в цілому по області 8 із 13 районів потрапили в зону надзвичайної екологічної ситуації, загальна земельна площа яких 903,8 тис. га, або 70,9% від обласного показника. Площа сільгоспугідь на території адміністративних районів зони надзвичайної екологічної ситуації склала 82,3%, у тому числі рілля – 71,5% (141,5 тис. га), сіножатей та пасовищ – 65,7% (134,5 тис. га);

Таблиця 7 Земельна площа та сільськогосподарські угіддя районів Закарпатської області в розрізі природноеконімічних підзон, оголошених зоною надзвичайної екологічної ситуації* (на 1 січня 2002 р., тис. га)

Природноеконімічні підзони	Загальна земельна площа	Земельна площа сільськогосподарських підприємств і господарств громадян	У тому числі сільськогосподарські угіддя	З них:	
				рілля	сіножаті та пасовища
Низинна – всього					
у т.ч. зони надзв. екологічної ситуації	327,8 222,1	223,7 223,7	196,0 139,7	131,5 94,2	50,3 36,9
Передгірна – всього					
у т.ч. зони надзв. екологічної ситуації	375,9 375,9	166,6 166,6	113,4 113,4	37,0 37,0	64,5 64,5
Гірська – всього					
у т.ч. зони надзв. екологічної ситуації	571,6 305,8	181,8 80,8	120,1 62,4	29,3 10,3	90,0 33,1
По області – всього					
у т.ч. зони надзв. екологічної ситуації	1275,3 903,8	572,1 471,1	429,5 315,5	197,8 141,5	204,8 134,5

* Розраховано за джерелом: [7, С.15, 113].

2) у розрізі природноеконімічних підзон області на території надзвичайної екологічної ситуації зосереджені всі сільгоспугіддя, у тому числі рілля, сіножаті та пасовища передгірної природноеконімічної підзони (Іршавський, Тячівський, Хустський райони).

3) в низинній природноеконімічній підзоні на території надзвичайної екологічної ситуації зосереджені сільськогосподарські угіддя трьох із чотирьох районів (Берегівського, Виноградівського, Ужгородського). На долю цих трьох районів припадає 71,3% сільгоспугідь (139,7 тис. га), у тому числі 71,6% (94,2 тис. га) ріллі, 73,4% (36,9 тис. га) сіножатей та пасовищ низинної природноеконімічної підзони.

4) в гірській природноеконімічній підзоні із 6 адміністративних районів на території надзвичайної екологічної ситуації зосереджені сільгоспугіддя двох районів – Міжгірського і Рахівського. На їх долю припадає 52,0% (62,4 тис. га) сільгоспугідь, у тому числі 35,1% (10,3 тис. га) ріллі, 36,8% (33,1 тис. га) сіножатей та пасовищ гірської природноеконімічної підзони.

Сільгоспугіддя всіх перерахованих районів низинної, передгірної та гірської природноеконімічних підзон розташовані в басейні прикордонної ріки Тиса: Мукачівський район низинної природноеконімічної, Воловецький і Свалявський райони гірської природноеконімічної підзон, які розташовані в басейні річки Латориця, менше постраждали від паводка 4-5 березня 2001 р. Це ж стосується і гірських Великоберезнянського та Перечинського районів, які розташовані в басейні річки Уж. Території цих районів не оголошені зоною надзвичайної екологічної ситуації, однак і для них характерні паводки руйнівної дії, які пошкодили сільськогосподарські угіддя.

ВИСНОВКИ

В умовах земельної реформи в Україні, яка здійснюється впродовж п'ятнадцяти років, відбулися широкомасштабні зміни в галузі земельних відносин: реорганізовано сільськогосподарські підприємства, змінено структуру землекористування. Внаслідок роздержавлення і приватизації значна частина сільськогосподарських земель перейшла у володіння і користування населення. Отже, виникає реальна потреба в розробленні і впровадженні раціонального і ефективного механізму використання земель в нових умовах господарювання, який би забезпечив прозорий оборот землі на ринкових засадах, тобто створення функціонування і розвиток ринку землі сільськогосподарського призначення.

Для ефективного функціонування цивілізованого ринку сільськогосподарських земель в державі, слід поряд з організаційно-правовими заходами, вирішити одне з основних завдань становлення його інфраструктури, зокрема у складі земельних бірж, земельних банків та інших фінансово-кредитних та інформаційних установ.

Як в Україні в цілому, так і в областях Карпатського регіону є певні здобутки у вирішенні питань земельної та аграрної реформи. Проте, на нашу думку, проблеми трансформації земельних ресурсів і реформування новостворених сільськогосподарських підприємств ще довго існуватимуть. Тому, з боку владних, управлінських структур та органів місцевого самоврядування на завершальному етапі реформ слід значну увагу приділити саме питанням: державного регулювання земельних відносин і управління земельними ресурсами, і в першу чергу поглибленого моніторингу використання земель, ведення державного земельного кадастру, можливостей формування ринку земель, раціонального використання і охорони земель, вдосконалення плати за землю, проведення наукових досліджень з проблем земельних відносин і аграрної реформи в цілому.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 292с.
2. Галушко В.П., Білик Ю.Д., Даниленко А.С., Кулінич В.В., Радченко К.Г. Формування ринку землі в Україні./Державний комітет України по земельних ресурсах; Національний аграрний ун-т/ Анатолій Степанович Даниленко (ред.), Юрій Дмитрович Білик (ред.).-К.: Урожай,2002.-277с.
3. Гуцуляк Г.Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону.-Львів: Світ, 1991.-152с.
4. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього середовища: Навч. посібник. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 203с.
5. Добряк Д.С. еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах ./ Добряк Д.С., бабліндра Д.І. – К.: Урожай, 2006.-336с.
6. Економічний довідник аграрника. В.І.Дробот, Г.І.Зуб, М.П.Кононенко та ін./За ред.. Ю.Я.Лузана, П.Т.Саблука. – К.: «Преса України», 2003. – 800с.
7. Закарпаття 2001: Статистичний щорічник/Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 2002. – 521с.
8. Івано-Франківщина Україна, Світ: Статистичний щорічник за 2004 рік. – Івано-Франківськ, 2005. – 590с.
9. Івано-Франківщина Україна, Світ: Статистичний щорічник за 2005 рік. – Івано-Франківськ, 2006. – 615с.
10. Козьмук Л.Ф., Чернявський О.А., Козьмук А.ЯП. земельні ресурси Буковини: стан, моніторинг, використання.-Чернівці: Букрек, 2003.- 248 с.
11. Конституція України, Київ, «Либідь», 1996. – с.61.
12. Крисанов Д.Ф. Економіко-екологічні проблеми харчової промисловості України/ Відп. редактор акад. УААН В.М.Трегобчук. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2002. – 247с.
13. Новаковський Л.Я. Регіональна земельна політика/Л.Я. Новаковський, М.І. Шквар.-К.: Урожай, 2006.-136 с.
14. П.І. Гайдуцький, А.М. Стельмацук. Земля: власність, оренда, рента.-К.: Урожай, 1994.-184с.
15. Програма охорони і підвищення родючості ґрунтів на 2005-2015 роки. – Ужгород, січень 2005 р. – 43с.
16. Розвиток сільських територій України. – К.:ІВЦ Держкомстату України. – К.,2006. – 740 с.
17. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні.-К.: ННЦ ІАЕ, 20067.-396 с.
18. Сайко В.Ф. Наукові підходи щодо раціонального землекористування в умовах здійснення аграрної реформи. -К., 2001.-56 с.
19. Сільське господарство України за 2003 рік. – К., 2004.-314 с.
20. Сільське господарство України за 2005 рік. – К., 2006. – 366 с.
21. Соціально-демографічні характеристики господарств України у 2005 році. (За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України), Статистичний бюлетень. – К., 2005. – 92с.
22. Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Сталий розвиток та екологічна безпека. (Регіональна політика). Щорічник наукових праць. Випуск XX./НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2000. – 212с.
23. Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Закарпатської області / В.М.Трегобчук, Г.Д.Гуцуляк, Т.Г.Гуцуляк, та ін.; За ред.. Г.Д.Гуцуляка. – Чернівці: Прут, 2002. – 164с.
24. Статистичний щорічник України за 1996 рік. : Відп. за вип.. О.Г.Осауленко.-К.:Українська енциклопедія, 1997.- 618с.
25. Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К., 2005. – 592 с.
26. Стратегічні напрями сталого розвитку України./Під ред. д-ра економ.наук, проф., чл.-кор. НАН України Б.М.Данилишина. – К., 2003. – 262с.
27. Статистичний щорічник Закарпаття за 2005 рік.-Ужгород, 2006.-584 с..
28. Статистичний щорічник Львівської області за 2005 рік.Частина І.-Львів, 2006.-366 с.
29. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2005 рік.-Чернівці, 2006. -477 с.
30. Третяк А.М., Бабміндра Д.І. Земельні ресурси України та їх використання. – К.: ТОВ «ЦЗРУ», 2003. – 143с.
31. Федоров М.М. економічні проблеми земельних відносин в сільськокому господарстві.-К.: ІАЕ, 1998.-263.
32. Water Sektor Policy Revien and Strategy Formylation /- Rome: FAO, 1995. – P 11.